

В. І. Штанько

Харківський національний університет радіоелектроніки,
д. філос. н., проф., зав каф. філософії

Т.Г. Авксентьева

Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна,
к. політ. н., доц. каф. політології

Л.А. Тихонова

Харківський національний університет радіоелектроніки,
к. філос. н., проф. каф. філософії

СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В ІНФОРМАЦІЙНУ ЕПОХУ: СВОБОДА І БЕЗПЕКА ЛЮДИНИ ЯК ПРІОРИТЕТИ РОЗВИТКУ

У статті розглядаються питання розвитку соціально-політичної сфери суспільства в інформаційну епоху. Аналізуються процеси взаємовпливу техніко-технологічних та аксіологічних змін. Визначається, що свобода людини є найважливішим вектором для сталого розвитку суспільства на інформаційному етапі. Свобода розглядається у різних вимірах. Вона реалізується через справедливість, співпрацю, безпеку життя людини, яка гарантується ефективною державою.

Ключові слова: інформаційна епоха, свобода, справедливість, політика, індивід, суспільство, стабільність.

В. И. Штанько, Т.Г. Авксентьева, Л.А. Тихонова

СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ТРАНСФОРМАЦИИ В ИНФОРМАЦИОННУЮ ЕПОХУ: СВОБОДА И БЕЗОПАСНОСТЬ ЧЕЛОВЕКА КАК ПРИОРИТЕТЫ РАЗВИТИЯ

В статье рассматриваются вопросы развития социально-политической сферы общества в информационную эпоху. Анализируются процессы взаимовлияния технико-технологических и аксиологических изменений. Определяется, что свобода человека является важнейшим вектором для стабильного развития общества на информационном этапе. Свобода рассматривается в разных измерениях. Она реализуется через справедливость, сотрудничество, безопасность жизни человека, которая гарантируется эффективным государством.

Ключевые слова: информационная эпоха, свобода, справедливость, политика, индивид, общество, стабильность.

V. Shtanko, T. Avksentieva, L. Tihonova

SOCIAL AND POLITICAL TRANSFORMATIONS IN INFORMATION EPOCH: FREEDOM AND SAFETY OF HUMAN AS PRIORITIES OF DEVELOPMENT

Questions of development of social and political sphere of society in information epoch are considered in this article. Processes of two-way influence of technical, technological and axiological changes are analyzed. Human's freedom is important vector for stable development of society on information stage. Freedom is considered in different dimensions. It realizes through justice, cooperation, human's safety, which are guaranteed by effective state.

Key words: information epoch, freedom, justice, policy, individual, society, stability.

Перехід від однієї стадії розвитку суспільства до іншої характеризується культурним прогресом, який вносить принципово нове в становище особистості. Для західноєвропейського вектору розвитку суспільства важливішим критерієм цих процесів є стан та уможливлення реалізації прав і свобод особистості. Культура постає як сукупність

матеріальних і духовних цінностей, що є концентрованим виразом певного рівня історичного розвитку будь-якого суспільства і людини. Вона втілює сукупність проявів життя, досягнень і творчості народів, груп, індивідів. Важливим є те, що культура, на відміну від цивілізації, – це результат самовизначення волі народу або індивіду, тоді як цивілізація являє собою передусім сукупність досягнень техніки і пов'язаного із ними комфорту.

Проблему культурного прогресу неможливо розглядати без погляду на змістовні складові розуміння та практичного втілення свободи як запоруки творчості, що за визначенням видатних гуманістів епохи Відродження, зосередженої на людині, становить виключно родову якість людини, яка прирівнює її Богу. Як Бог створив світ і людину, так людина творить царину культури.

Незважаючи на те, що нас від цього визначення людини відділяє багато століть, його аксіологічне значення сьогодні, в інформаційну епоху, набуває особливого звучання. Свобода і культура мають один стрижень визначення – творчість, що взаємопов'язує ці феномени. В епоху знань і інформації як «ключової виробничої сили» (М. Кастельс), на нашу думку, саме повернення до розуміння людини як творчої істоти, а не як стандартизованого додатку до технічних засобів може зіграти вирішальну роль у наслідках знакових змагань між аксіологією та технологією діяльності людини.

Свобода у загальному вигляді є можливістю чинити так, як бажається. Свобода – це свобода волі. Однак зворотним боком свободної волі є відповідальність, етика, що робить людей безмежно відповідальними за свої вчинки та за те, що вони дозволяють робити іншим. Людина, яка не може відповідати за наслідки своїх дій, не є свободною. У виборі цілей та проєціюванні себе на них визначається сутність людини. Слід погодитись із Ж.-П. Сартром, який стверджував, що свобода не є якістю людини, а є його субстанцією [1, с. 323]. Свобода реалізується скрізь, де людини вільно прагне чогось відповідно до своїх бажань, інтересів, цілей на основі знання об'єктивної дійсності. Багатоплановість і різноспрямованість дійсності свободи зумовлено передусім множинністю самих об'єктів людського світу, що стають предметами діяльності. Свобода як певний зміст людського буття, набуває різних форм: фізичної, соціальної, моральної, особистісної. Більшою мірою інституціоналізованими формами свободи виявляються політична та економічна, які становлять підґрунтя свобод громадянських, свободний вибір індивіда – громадянина приводять у відповідність до існуючих соціальних цінностей і норм, а також до інтересів співгромадян і суспільства в цілому. Напруження, яке виникає при зіткненні особистісного та будь-якого суспільного виміру свободи, точно визначив Бенжамен Констан. Він розрізнув свободу, що гарантує особисту незалежність (яка є сферою історично мінливою), і свободу як закон для поведінки уряду. Можна визначити, що до Б. Констана інший видатний політичний філософ Франції Ш.-Л. Монтеск'є саме останній вимір свободи охарактеризував як безпеку для людини, що гарантована законами держави. Б. Констан посилив цю лінію, наголошуючи: суверенність народу не є підставою для влади, у якій би формі вона не втілювалась (одноосібно чи влада більшості) приймати рішення довільно. «Навпаки, існує така частка людської екзистенції, яка, у кінцевому підсумку, індивідуальна і незалежна і яка законно відстоїть від будь-якої суспільної компетенції. Суверенність має характер виключно обмежений і відносний» [цит. за: 2, с. 54]. Слід прислухатись до зауважень Б. Констана, тому що сьогодні тенденції Нового часу, які частіше визначають як індивідуалізація, коли людина схиляється до особливого оцінювання своєї індивідуальної незалежності, до виділення для себе широкого простору для реалізації інтересів без можливого втручання уряду, значно посилились у суспільстві. Причому люди, на відміну від античних спрямувань на громадянські чесноти безпосередньої участі у політичних справах сьогодні (як і за часів Б. Констана) зорієнтовані на передавання функцій управління уряду. Вони не мають ні вільного часу, ні наснаги на те, щоби вдавати з себе громадян афінського полісу часів розквіту демократії (VI ст. до н.е.).

Р. Арон як відомий дослідник концепту свободи виділив декілька вимірів свободи – свободу совісті і думки, свободу політичну, свободу як безпеку (що гарантована законами держави) та свободу як справедливість. Він особливо наголошував на останньому виді свободи, оскільки без цього у суспільстві спотворюються всі інші втілення цього важливого імперативу людського буття. Свобода як справедливість, на його думку, виявляється в тому, що кожен у суспільстві має надію на те, що він може покращити свій соціальний стан, піднятися на наступний соціальний щабель, має гарантії отримання винагороди за свою працю, що відповідатиме витраченим зусиллям [3, с.283 – 284].

Справедливість ще за Платоном розглядалась як добродієність правильного ставлення до інших людей, певна сума чеснот взагалі. У сучасній етиці цінностей справедливість є попередньою умовою здійснення інших цінностей і полягає у тому, щоб бути справедливим у ставленні до іншої особистості як такої, поважати її і не втручатися до сфери її свободи, щоб зберігати її свободу дій і не перешкоджати утворенню культурних цінностей [4, с. 435]. Отже, Р. Арон вірно відчув основний нерв змістовного стрижня концепту «свобода», що є найбільш важливим для сучасного суспільства, коли індивідуальне і суспільне досягли високого ступеня взаємопроникнення та взаємовпливу.

Широким твердженням стосовно погляду на інформаційне суспільство є таке, що сучасні ІКТ сприятимуть активнішому залученню індивідів до суспільного й політичного, зокрема, життя. Нові технології масових комунікацій створять умови для утворення спільнот, що зможуть конкурувати із державою як ключовим, класичним, агентом упровадження політики, що є сферою взаємодії різних соціальних інтересів задля формування певного проекту суспільної цілісності. За такого погляду саме волевиявлення індивідів, яке насамперед залежить від особистого вибору, а не від будь-яких групових ідентифікацій (класових, національних, родових, кланових тощо) буде запорукою реалізації моделі демократії у баченні одного з класиків її практичного розуміння Томаса Джефферсона. Останній, як відомо, критикував аристократичні та патерналістські налаштування інших федералістів та вважав, що демократія повинна приділяти багато уваги свободі індивідів, їхнім соціальним правам і зменшенню влади уряду. Вільне спілкування між людьми, якому сприятиме інтернет, – найкращий шлях до захисту громадянських прав, що у свою чергу становить поле здійснення влади без стороннього втручання. Однак на заваді цим вельми оптимістичним прогнозам стають декілька таких факторів, які мають як традиційне, так і сучасне походження. По-перше, сьогодні, як уже зазначалося, як ніколи актуальним є зауваження Б. Констана стосовно того, як умови життя людей, що змінилися, впливають на їхнє налаштування щодо практичної участі у суспільно-політичних справах. Людина часто не має ні часу, ні насаги на участь у активному захисті чи, навіть, моніторингу стану своїх справ і свобод. Ситуація «плинної сучасності» (З. Бауман) ставить індивіда перед великим обсягом різноманітної інформації, а новітні технології масової комунікації здатні нескінченно спотворити реальний стан речей, увівши людину у цілковито штучно спроектовану віртуальну реальність. Виникає питання вірної оцінки інформації, інтелектуального осмислення наслідків і результатів інформаційної революції, її закономірностей. Функціональна неграмотність може стати великою небезпекою для подальшого соціального розвитку. Необхідний прорив у самопізнанні суспільства, щоб високі технології не були використані задля лихих цілей [5, с. 63].

Як зазначає М. Мак-Люен, засіб повідомлення є самим повідомленням [6, с. 303]. М. Постер дає стадійно характеристику цього феномена. Він визначає три різновиди обміну інформацією, що становить стрижень будь-якої комунікації: міжособистісний (вербальний), письмовий та електронний. Для першого головним є відповідність символів, для другого – репрезентація знаків, для третього – інформаційна симуляція. Ці рівні не є послідовними, хоча й кожен наступний ішов за попереднім. Вони перетиналися, накладалися один на одного, тобто із винаходом ІКТ не лише виникла нова форма інформації (електронний обмін), а й дві попередні змінили свої властивості [7, с. 6 – 7]. У

міжособистісному форматі комунікації вже не домінує фізична близькість, людей не обмежує простір та, навіть, кількісні параметри кола спілкування. Це яскраво ілюструє алегорія Т. Фрідмана, вже згадувана нами, про те, що світ став пласким, руйнуються старі, частіше вертикальні ієрархії, утворюються більш гнучкі, динамічні, горизонтальні.

Всередині інформаційного суспільства, зазначає М. Постер, відбувається активна децентралізація комунікації, індивіди мають змогу перебудовувати свої комунікаційні мережі: підключатися до вже існуючих спільнот, або ж, навіть, будувати власні [8]. Потенційна анонімність онлайн-комунікацій відкриває широкі можливості для гри ідентичностей. Можна стверджувати, що у віртуальному спілкуванні є простір для вибору, за кого себе видавати. Людина навіть може бути більш, ніж однією особою, презентувати себе у різних образах на різних форумах. К. Мей у своєму критичному погляді на інформаційне суспільство з цього приводу пригадує популярну карикатуру з *New Yorker*'а про собаку, що користується комп'ютером: в інтернеті ніхто не знає, що ти собака. Здавалося б, це дієвий шлях для особистості, щоб захищатись від соціальних обмежень, однак, слід зауважити, що вибір ідентичностей, мабуть, обмежений здібностями індивіда, його інтелектуальним потенціалом, особистими, соціальним вподобаннями та налаштуваннями. Які цілі переслідує суб'єкт у комунікаціях, чи здатний він до саморефлексії та до погляду на себе як на іншого. Тобто з засобу захисту від соціальних обмежень нові технології можуть перетворитися на засіб маніпуляції нібито вільним вибором індивідів, формування квазіідентичностей та симуляції соціальної активності.

По-друге, не дивлячись на те, що інформаційна епоха створює широкі можливості для залучення громадян до політичного життя шляхом спрощення процедур доступу до інформації та самої участі, практика навіть визнано демократичних країн показує, що громадяни не поспішають максимізувати у цьому свої зусилля. І важливою перешкодою цьому є те, що загальнопоширена стандартизація та використання експертних систем при виконанні робочих обов'язків помітно обмежили свободу індивідів. Л. Вінер вважає, що це може призвести до втрати інтересу громадян до політики [9], оскільки вони будуть очікувати, що у цій сфері на них чекають ще більші вимоги, ніж на робочому місці, де запиту інформаційного суспільства потребують великих особистих витрат, мобілізації та відповідальності. Стосунки між керівниками та підлеглими не лише не змінили свого джерельного владно визначеного змісту, а й набули підсилення за рахунок технологічних можливостей максимізації вимог.

Перейдемо до третього фактору, який, на нашу думку, також викликає деякі сумніви стосовно широких можливостей реалізації джефферсонівського розуміння демократії та свободи індивіда. На політику впливають різні соціальні групи та індивіди, що прагнуть захистити свої інтереси, свободу та незалежність. За відомою теорією Ісаї Берліна, існує два виміри цих інтересів: негативна та позитивна свобода. Перша – це свобода від примусу (від вторгнення у діяльність людини, наприклад, з боку держави, від нав'язування їй обмежень чи примусу її до певних вчинків). Ця свобода полягає у тому, що інші не заважають людині робити те, що їй хочеться. Друга – свобода для досягнення певних цілей, що поставлені або «право на»: на реалізацію якогось політичного ідеалу. В інформаційному суспільстві багато його апологетів, слідом за І. Берліном, вважають, що ця друга іпостась свободи (до якої апелює соціальна модель демократії), становить ознаку спокуси повернути людей до того, щоб вони пішли якимось політичним або світоглядним шляхом, який і дозволить їм стати дійсно свободними, тобто дійсно людьми (ознака цього стану – свобода від абсолютного панування над своїм життям). Зростає підозра, що аргументи за позитивну свободу можуть зменшити свободу від примусу та вплинути на право невтручання у справи громадян та їхню особисту недоторканість.

У розрізі погляду видатного дослідника інформаційної епохи Л. Мамфорда суперечності між позитивною і негативною свободами являють собою конкуренцію технік соціальної взаємодії: авторитарної та демократичної, які відповідають вертикальному та горизонтальному вимірам влади. Зрозуміло, що одні і ті самі технологічні здобутки

можуть використовуватись у різний спосіб. Авторитарні техніки спрямовані на централізацію, підсилення включення індивіда до певної цілісності з підпорядкуванням його власних інтересів загальним цілям. Однак, як стверджує Л. Мамфорд, важливо щоб людина продовжувала розвиватися в умовах демократії: суспільний устрій має існувати задля людей, а не системи [10]. Демократичні техніки, які за умов демократичного суспільства отримали нові можливості, навпаки, є виразом децентралізаторських тенденцій, що у практичному плані виявляються у пріоритеті інтересів індивідів та окремих груп спільнот. З. Бауман визначає це як конкуренцію багатьох центрів впливу у реалізації владних відносин, їхню дифузію, стан, коли вже не існує визначених загальновідомих, вловимих (у сенсі суспільного сприйняття) центрів влади. Саме демократичні методи звільнили індивідів від постійного виконання робочих обов'язків, дозволяючи розвиватись несистемній поведінці. Можна охарактеризувати реалізацію демократичної техніки як звільнення творчої особистості. Навіть у згадуваній ситуації виконання людиною робочих обов'язків все більше уваги приділяється саме розрахункові на фахові навички, знання, естетичне відчуття, здатність швидко перенавчатися, адаптуватися до великого обсягу інформації та вибірково її оцінювати і, врешті-решт, створювати щось нове.

Роль індивіда, його відповідальність зросли разом із можливостями для самовиразу. Разом із цим підвищилось значення міжособистісних стосунків у сенсі соціальної взаємодії, спрямованої на підтримання спільних ідентичностей. Дехто навіть очікує, що в інформаційну епоху нове суспільство буде вільним від «непотрібної влади» вертикального виміру. В. Дізарт визначав інформаційну політику не просто як подальший розвиток класичного змісту політики як такої, а як її інший вимір. Це можливо завдяки тому, що нові технології полегшують комунікацію між індивідами та сприяють консенсусу між різними політичними силами. Керовані економічними чинниками нові мережі можуть вийти за рамки урядових і бізнесових послуг у сферу споживачів, а уряд і приватний сектор співпрацюватимуть задля подальшого розвитку інформаційного суспільства. Співпраця всіх суспільних агенцій має велике значення для стабільності в інформаційну епоху [11, с.40 – 41].

Проблеми політичної індивідуалізації¹ як важливого виміру політики нової доби розглядали такі автори, як Дж. Нейсбіт і Ч. Ледбітер. Дж. Нейсбіт визначає, що тенденції децентралізації та регіоналізації, що мають підґрунтям політичну індивідуалізацію, підсилились. Їхній зміст полягає у тому, що старі стратегії розвитку, засновані на задоволенні інтересів влади (певних її центрів) поступаються новими, що зорієнтовані у першу чергу на задоволення інтересів громадян, індивідуальні зусилля взаємодії яких інтенсивно утворюють нові осередки влади, локально дифузного кшталту [12, с.164 – 165]. На думку Ч. Ледбітера, втілення утопічної ідеї самоврядування набуває в інформаційну епоху визначального характеру [13, с. 224]. Це стає можливим завдяки доступу громадян до інформації, яка раніше була доступною лише урядовим структурам. Крім того, люди, завдяки новим ІКТ, отримують можливості самі вирішувати питання без регулятивного втручання держави. Більша частина зацікавлених людей може приєднуватись до вирішення тих чи інших питань, тому що інтернет не лише пов'язує багатьох без часових і просторових обмежень, а й значно скорочує фінансові та матеріальні витрати на поєднання спільних зусиль та організаційні потреби. Отже, поряд із політичним індивідуалізмом, коли зростає індивідуальна відповідальність та налаштування на відповідні інтереси, формуються умови для нових форм політичного колективізму: від груп тиску до мереж взаємодопомоги.

Слід погодитись із М. Кастельсом, який розмірковуючи над проблемою свободи в інформаційну епоху зазначав, що на початку XXI століття у світі інтернету склалась комбінація, що викликає стурбованість: глибоко вкорінена лібертаріанська ідеологія у поєднанні з практикою контролю, що все більш поширюється [14, с. 216].

Інтернет і світ, який розбудовується навколо нього, з первісної царини свободи перетворюється на «скляний дім», електронний паноптикум, де реальністю є постійний контроль [14, с. 212]. Глобальні мережі неможливо контролювати, однак людей, які їх використовують, – можна. І це буде відбуватися й далі, коли суспільство, на думку М. Кастельса, не зробить вибір на користь свободи інтернету. Дійсно, нові технології створюють умови для амбівалентності існування людини у світі: з одного боку, стимулюють можливості для приватності та індивідуалізації, з іншого – постійно її заперечують. Складність ситуації полягає, на нашу думку, в тому, що абсолютизація приватності життя на лібертаріанських ідеологічних засадах сприяє як масовизації суспільства, так і успіхам технологій контролю на різних рівнях соціальної структури. За висловом М. Кастельса, розгортається боротьба кодів проти кодів. Технології контролю все же таки можуть бути протиставлені технологіям свободи, спрямовані, як ми розуміємо, на те, щоби нові технологічні здобутки отримали новий зміст, а їх позитивні інноваційні можливості не були перетравлені старими інститутами та владними кодами. Необхідно уточнити, що на цьому шляху важливим є не лише контроль над програмними кодами, які є практично прикладним засобом реалізації технологій контролю/свободи, а, насамперед, контроль над кодами, що є втіленням влади, особливо влади-знання, влади-інформації та втіленням у загальному плані моделі суспільної ідентичності. Розгортаючи далі думку М. Кастельса про програмні коди, можна стверджувати, що від уміння суспільства та його інститутів нав'язувати коди, протидіяти їм та видозмінювати їх залежить, яким шляхом піде суспільство. У глобалізованому світі ця проблема набуває світового значення.

Для українського суспільства проблема стабільності розгортається не у напрямку збереження вже набутої сталої якості, а у векторі формування відповідних засад. Слід зазначити, що виклики свободі людини характерні для інформаційної епохи, підсилюються довготривалою нестабільністю у суспільному вимірі, дисфункціями політичного режиму. На наш погляд, ситуація постнедомодерну (згідно з О.О. Мамалуєм), деіндустріалізація країни, невирішуваність загроз техногенної безпеки, відсутність системного підходу до керування суспільними процесами та невизначеність у цьому сенсі політичної волі та відповідальності є визначальними факторами, що ускладнюють ефективну адаптацію українського суспільства до парадигмальних трансформацій нової епохи. На тлі факторів, що носять багато в чому інституціональний і техніко-технологічний характер, виявляється, мабуть, пріоритетна роль факторів, пов'язаних із здатністю суспільства визначати для себе аксіологічні смисли діяльності. У прикладному сенсі, щодо соціополітичної сфери, це виявляється у наявності у суспільстві загальнонаціонального порозуміння відносно ключових цінностей та цілей розвитку. Сьогодні для українського загалу важливим є формування своєрідного «духовного стрижня» (згідно з Н. Новгородцевим), на якому все ціле суспільного українського проекту триматиметься як на сталій основі.

Підсумовуючи особливості розуміння концепту «свобода людини» в інформаційну епоху слід виділити такі аспекти. Вимоги до можливостей реалізації свободи на сучасному етапі значно підвищилися разом із підсиленням викликів, «ризиків» стосовно самовизначення людини у світі. Велике значення має втілення розуміння свободи як справедливості, становлення соціальної співпраці як методу життєдіяльності сучасної людини. Співпраця людей на засадах взаємодопомоги в свою чергу є відбиттям людиновимірної складової у суспільному розвитку. Парадигмальні трансформації суспільства під знаком «плинності», «пласкості», «без вагомості» потребують адекватних відповідей у виборі методологічних засад стратегії й тактики дій, спрямованих на стабільність. Саме людиновимірний підхід, відкритість і неформальність в інжинірингу соціальних процесів і зв'язків, на наш погляд, є визначальними елементами політики та владного впливу (політико-режимного) в інформаційну епоху.

ПЕРЕЛІК ПОСИЛАНЬ

1. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм / Ж.-П. Сартр // Сумерки богов. М.: Политиздат, 1989. с. 319 – 344.
2. Шахай А. Философия политики / Шахай А., Якубовски М.-Харьков: Изд-во Гумнитарный центр, 2011. – 234 с.
3. Арон Р. Демократия и тоталитаризм / Пер. с фр. / Р. Арон. – М.: Текст, 1993. – 303 с.
4. Философский энциклопедический словарь. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 567 с.
5. Авксентьева Т.Г. Соціокультурні трансформації: становлення консенсусних засад інформаційного суспільства в Україні / Т.Г. Авксентьева // Соціокультурні трансформації у процесі становлення інформаційної цивілізації в Україні [моногр.] / за ред. В.І. Штанько. – Х.: ХНУРЕ, 2009. – 176 с. – С.52 – 67.
6. Маклюэн М. Средство есть сообщение / М. Маклюэн // Приложение к книге Матвеева Л. В., Анисеева Т. Я., Молчанова Ю. В. Психология телевизионной коммуникации : учеб. пособие. – М.: РИП-Холдинг, 2002. – С. 303 – 315.
7. Poster M. The Mode of Information: Poststructuralism and Social Context / Mark Poster. – Chicago: University of Chicago Press, 1990. – 179 p.
8. Poster M. Cultural history and Postmodernity: Disciplinary readings and challenges / Mark Poster. – New York: Columbia University Press, 1997. – 173 p.
9. Winner L. Democracy in a Technological Society / Langdon Winner. – Kluwer Academic Publishers, 1992. – 239 p.
10. Мамфорд Л. Миф машины. Техника и развитие человечества. / Льюис Мамфорд. – М.: 2001. [Электронный ресурс] // Центр гуманитарных технологий. URL: Режим доступа: <http://gtmarket.ru/laboratory/basis/3115>
11. Dizard W.P. The Coming Information Age: An Overview of Thechnology, Economics, and Politics / W.P. Dizard. – New York: Longman, 1982. – 213 p.
12. Нейсбит Дж. Мегатренды / Дж. Нейсбит. – М.: ООО Изд-во АСТ: ЗАО НПП Ермак, 2003. – 380 с.
13. Leadbeater Ch. Living on Thin Air: The New Economy / Charles Leadbeater. – London:Penguin Books Ltd, 2000. – 288 p.
14. Кастельс М. Галактика Интернет: Размышления об Интернете, бизнесе и обществе / Мануэль Кастельс; Пер. С англ. А. Матвеева под. ред. В. Харитоновна. – Екатеринбург: У-Фактория при участии изд-ва Гуманитарного ун-та), 2004. – 328 с.

© Штанько В.І., Авксентьева Т.Г., Тихонова Л.А., 2014

¹ Індивідуалізація відбувається тоді, коли індивідуалізований соціальний діяч є головним суб'єктом суспільної взаємодії.